

DE TERE BINTH

NIEUWSBRIEF VAN DE STICHTING TOT HERSTEL VAN ZORG
ROND DOOD EN RUSTPLAATS

jaargang 3
nummer 1
februari 1989

secretariaat:
Postbus 1218
9701 BE GRONINGEN

In dit eerste nummer van het jaar 1989 geven wij u niet alleen, zoals in de aanhef van het decembernummer '88 toegezegd, een overzicht van de in onze stichting werkzame commissies en van de lopende projecten, maar ook voltooiën wij (met veel dank aan de auteur) het artikel van de heer B. Vrijhof, oud-directeur van de Dienst der Algemene Begraafplaatsen en Crematoria te Amsterdam, van welk artikel in april vorig jaar het eerste gedeelte is verschenen.

Natuurlijk bevat deze nieuwsbrief ook een terugblik op de drukzochte excursie naar de Gemeentelijke Begraafplaats te Den Haag, en een korte beschouwing van de expositie over dood en rouw in Oost-Nederland en Westfalen, die tot begin van deze maand in het Rijksmuseum Twenthe te Enschede te zien was.

> > > > EXCURSIE < < < <

De volgende excursie zal gehouden worden op
zaterdag 20 mei a.s., de gehele dag. In de
omgeving van Zwolle zullen enkele begraaf-
plaatsen bezocht worden, alsmede de begraaf-
plaats Kranenburg in Zwolle zelf.

HOUDT U DEZE DAG ALVAST VRIJ!!

EXCURSIE GEMEENTELIJKE BEGRAAFPLAATS DEN HAAG

Op zaterdagmiddag 17 december van het vorige jaar waren ongeveer 50 donateurs en bestuursleden bijeen op de gemeentelijke begraafplaats aan de Kerkhoflaan. Na een woord van welkom door onze voorzitter Prof.dr J.C.M. Hattinga Verschure hield de heer G.J.A. Korte, hoofd van de gemeentelijke begraafplaatsen, een korte inleiding over de gemeentelijke begraafplaatsen en in het bijzonder het zogenaamde 'schijndodenhuis'.

Vanouds werden de doden bijgezet in kerkgebouwen, en de eerste buitenbegraafplaatsen dateren uit de periode van na 1830 toen het begraven in kerken definitief verboden werd. Toch heeft Den Haag nog een aantal begraafplaatsen die ouder zijn. De oudste begraafplaats is 'Oud Eik en Duinen', die overigens niet door de gemeen-

Voorbeeld van een grafbedekking (Bosboom-Toussaint) die voor onbepaalde tijd moet worden onderhouden door de afdeling begraafplaatsen zonder dat hier een uitkering uit het R.V.F. Fonds tegenover staat.

te wordt beheerd. Hier werd in 1247 een kapel gebouwd door graaf Willem II. Rondom deze grafkapel werd van oudsher begraven.

In 1694 namen de Joden langs de Scheveningseweg een begraafplaats in gebruik die recentelijk nog werd gerestaureerd. Voor-

Keldergraven en monumenten op de Kerkhoflaan die om bepaalde redenen van bijzondere betekenis zijn en daarom de aandacht vragen van het gemeentebestuur t.a.v. de vraag hoe de cultuur-historische waarde veilig kan worden gesteld.

king van de toen heersende landschapsstijl, waarbij men de voorkeur gaf aan een kronkelend beloop van de paden. Centraal in de tuinaanleg werd een schijndodenhuis gebouwd naar ontwerp van Zeger Reijers; een uiting van de toen bestaande vrees ooit levend te worden begraven. Het was een in plattegrond kruisvormig bouwwerk dat naderhand verbouwd werd. Vlak voor de tweede wereldoorlog werd tegen de voorgevel een kantoorgebouw geplaatst. Aan de achterzijde verdween de aarden hellingbaan om plaats te maken voor de aula. Om tegemoet te kunnen komen aan de rijken die hun doden in de kerken plachten te begraven, werden er naast de gewone zandgraven ook keldergraven aangelegd. De met zerken afgedekte graven herinneren ons aan de met zerken bedekte vloer van de kerk. Hoewel het aanvankelijk een kaal duingebied was, heeft de beplanting de begraafplaats na zo'n 150

uitlopend op de ontwikkelingen in de 19e eeuw werd in 1779 de buitenbegraafplaats 'Ter Navolging' aangelegd op een duintop in Scheveningen. Op deze begraafplaats die vrijwel geheel aan het gezicht is onttrokken wordt nog steeds begraven.

In 1829 werd door het gemeentebestuur van Den Haag een terrein in de duinen buiten de bebouwde kom aangewezen als algemene begraafplaats. Het gebied werd symmetrisch ingedeeld, in afwij-

Het Schijndodenhuis aan de Kerkhoflaan (met aangebouwde serre, huidig kantoor).

jaar een belangrijke arboretum functie gegeven. Ook de aanwezigheid van wintergroene beplanting zoals hulst, taxus en klimop draagt veel bij tot de stemmige sfeer.

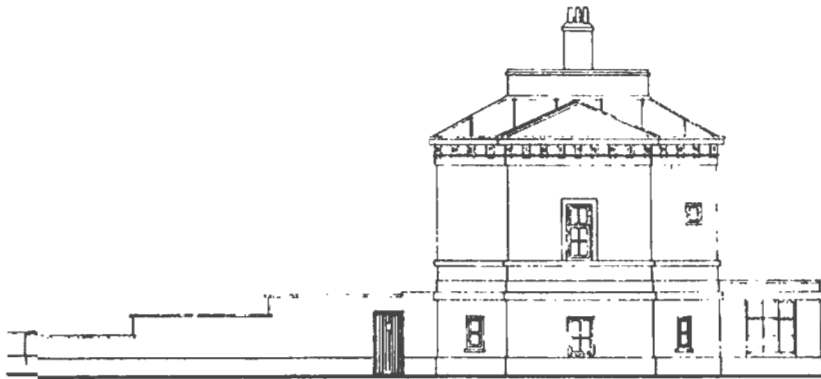
Drs. A.J. van Dissel, kunsthistoricus, die in opdracht van de gemeente Den Haag het afgelopen jaar bezig is geweest met de inventarisatie van graftekens, gaf vooruitlopend op de rondgang over de begraafplaats een korte uiteenzetting over de gevolgde werkwijze en de resultaten. Het spreekt haast vanzelf dat niemand ooit in de gelegenheid zal komen te verkeren een begraafplaats geheel te inventariseren. De centrale vraag is dus welk graf wél en welk niet in een inventarisatie opgenomen moet worden. Voor een aantal monumenten ligt het voor de hand dat ze op extra aandacht mogen rekenen. Door hun vorm, afmeting of uniciteit vallen ze op. De meerderheid van de graven vraagt meer nauwkeurig onder-

Grafmonument van de kunstschilder Jacob Maris dat is vervallen en daarom geruimd zou kunnen worden, maar uit cultuur-historisch oogpunt bewaard dient te blijven.

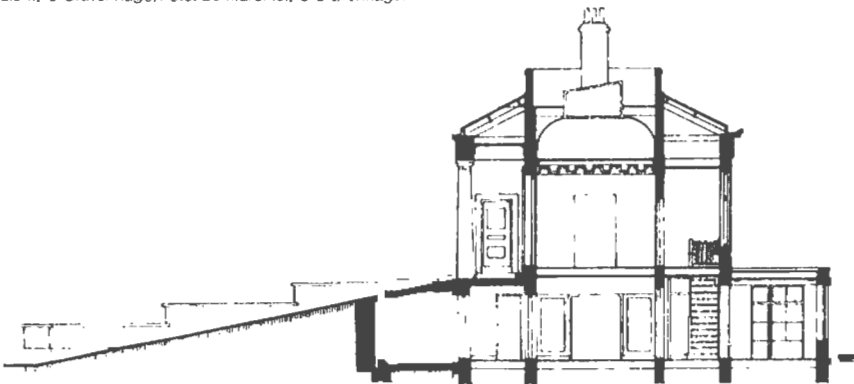
zoek om het feitelijk belang te kunnen vaststellen. Er dienen criteria ontwikkeld te worden om greep te kunnen krijgen op de veelheid.

Allereerst wordt er gekeken naar de vorm. In een land waar de liggende zerk en staande zerk toch wel het meest voorkomen, vallen typen als de afgeknotte zuil of een tombe al snel op. Een ander criterium is het materiaalgebruik. Meestal is het grafteken in steen uitgevoerd, maar in de 19de eeuw komen bijvoorbeeld nieuwe materialen op de markt als gietijzer etc. Hout is een zeer vergankelijk materiaal, toepassing daarvan verdient dan ook extra aandacht. Veel voorkomende typen, die dus van een bijzonder mate-

boven: 16. De zijgevel, met de oorspronkelijke vensters, gezien vanuit het noordwesten. Links de aarden helling en rechts de aangebouwde serre.
Opmetingstekening, 1937; verz. Bouw- en Woningtoezicht, 's-Gravenhage; Foto: Gem.archief, 's-Gravenhage.

onder: 17. Dwaarsdoorsnede, met in het midden de schijndodenkamer.
Opmetingstekening, 1937; verz. Bouw- en Woningtoezicht, 's-Gravenhage; Foto: Gem.archief, 's-Gravenhage.

Bron: E.M. Terwen-Dionisius "Het Schijndodenhuis op de Algemene Begraafplaats", Jaarboek Die Haghe 1986, blz. 67-99.

riaal zijn vervaardigd, verdienen vanuit die optiek extra aandacht. Het meeste steenhouderswerk is anoniem. In gevallen waarbij een kunstenaar betrokken is bij de vormgeving is dat in elk geval een reden nader in te gaan op het grafteken. Het spreekt haast vanzelf dat een zorgvuldig uitgevoerd grafteken in de vorm van goed vormgegeven belettering en een fraai gedetailleerd wapenschild redenen zijn voor een nadere verdieping in het grafmonument. Door gebruik te maken van historische gegevens met name van genealogische repertoria kan nog een verdere nuancering gemaakt worden. Het blijkt dan dat 'eenvoudige zerken' de graven van belangrijke personen kunnen afdekken.

Uit het betoog van de heer van Dissel kwam naar voren dat inventarisatie van begraafplaatsen weliswaar vanuit bepaalde optieken kan geschieden, maar dat in de praktijk allerlei nuanceringen mogelijk blijven.

Onder leiding van de beide sprekers werd onder voor het jaargetijde uitzonderlijke weersomstandigheden in twee groepen een rondwandeling over de begraafplaats gemaakt, waar een en ander in de praktijk kon worden duidelijk gemaakt. Na de thee werd een kort bezoek gebracht aan de in de directe nabijheid gelegen R.K. begraafplaats. De eigenaar was zo vriendelijk zijn medewerking te

verlenen aangezien de begraafplaats zaterdags gesloten is. In 1831 werd deze begraafplaats ingezegend. Enkele jaren later werd een begin gemaakt met de bouw van een kapel, naar ontwerp van Adrianus Tollus, die in 1838 gereed kwam. De grotendeels in baksteen opgetrokken kapel is een voorbeeld van de 'doristische' stroming in de neoclassicistische architectuur.

Inwendig bevinden zich enige in Empirestijl uitgevoerde epitafen van de beeldhouwer Louis Royer. In 1884 werd de begraafplaats vergroot en verfraaid. W.B. van Liefland tekende voor het ontwerp van de ruim honderd meter lange galerij 'de Arcade' die uniek is voor ons land. 'Dit prachtige gebouw, verrijkt met drie koepelgebouwen en voorzien van kunstig, uit de hand vervaardigd beeldhouwwerk enz., doet den Ontwerper en Uitvoerder alle eer aan en zal ongetwijfeld bij den bezoeker een ernstigen indruk maken.' In de galerij bevinden zich de grafkelders van belangrijke Haagse families.

Om half vijf werd de goed bezochte bijeenkomst besloten en ging ieder zijn weegs.

MLS

Te restaureren rijksmonument aan de Kerkhoflaan "Het Schijndodenhuis" met op de voorgrond de Citadel van Antwerpen.

AANBIEDING INVENTARISATIE DEN HAAG AAN MINISTER BRINKMAN

Op 20 maart aanstaande zal aan minister Brinkman van WVC het eerste exemplaar worden aangeboden van de inventarisatie die Bert van Dissel heeft uitgevoerd op de algemene begraafplaats in Den Haag. Hiermee is Den Haag de eerste plaats in ons land die kan beschikken over een uitgebreide documentatie van een algemene begraafplaats.

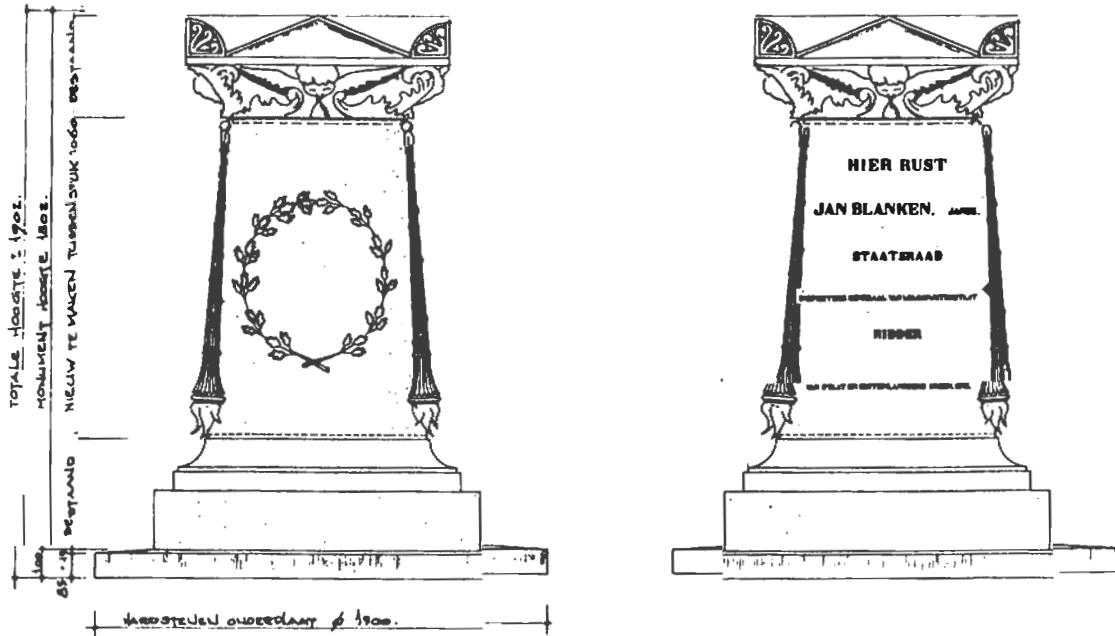
Een groot aantal donateurs heeft op 17 december reeds kunnen intekenen op deze uitgave. Degenen die dit niet hebben gedaan maar toch een exemplaar toegezonden willen krijgen, kunnen contact opnemen met de gemeentelijke begraafplaatsen in Den Haag, tel. 070-504036. De prijs bedraagt f 7,50 exclusief verzendkosten.

RESTAURATIE GRAFMONUMENT JAN BLANKEN IN VIANEN

Jan Blanken (1755-1838) is vooral bekend geworden als inspecteur-generaal van de waterstaat. Hij werd geboren in de Krimpenerwaard als zoon van een veelzijdig timmerman. Jan Blanken bekwaamde zich bij zijn vader en oom in de sluis-, molen- en dijkbouw. Hij maakte snel carrière en werd in 1808 benoemd als inspecteur-generaal. Na in 1826 ontheven te zijn uit zijn functie overleed hij in 1838 op zijn buitengoed Vijverlust te Vianen.

Zonder te kort te willen doen aan de veelzijdigheid van Blanken willen we in dit artikel de nadruk leggen op het gietijzeren grafmonument dat in 1841 op de Algemene Begraafplaats te Vianen voor hem werd opgericht. Wie tot voor kort een bezoek bracht aan de begraafplaats, moest constateren dat slechts roestige restanten de herinnering aan Jan Blanken levend moesten houden. Voor een goed begrip is het nuttig even stil te staan bij de constructie van een gietijzeren grafmonument. De toepassing van gietijzeren voor grafmonumenten dateert uit de eerste helft van de vorige eeuw. Vooral door toedoen van de Deventer IJzergieterij van Nering Bögel kon men een keuze doen uit 31 typen die onderling nog weer konden worden gecombineerd. Het betreffende monument van Jan Blanken moet ook door deze gieterij geleverd zijn, zoals uit vergelijkend onderzoek kon worden afgeleid.

Het monument bestaat uit verschillende afzonderlijk gegoten stukken, die werden samengevoegd tot een doosachtige constructie. Hierbij werden voor de verticale verbindingen beugels gebruikt die op de hoeken de onderdelen bijeenhielden. Een kapstuk sloot het geheel aan de bovenkant af en moest inwateren voorkomen. Bij het goed afsluiten van de kieren werd mastiek of lood gebruikt. Decoratieve elementen als fakkels op de hoeken, acroteria op de bekapping, doodssymbolen en naamplaten, werden met ijzeren penntjes vastgezet. Het geheel werd op een hardstenen of gemetselde ondergrond geplaatst, en vervolgens goed in de verf gezet. Het spreekt haast vanzelf dat goed onderhoud een vereiste is voor het behoud. Al te vaak blijft het onderhoud na enkele generaties achterwege en krijgt het monument het bekende rood-bruine uiterlijk. De gebruikte verbindingen in de vorm van beugels zijn vaak mede oorzaak van het verval. Roestvorming in de kieren drukt de

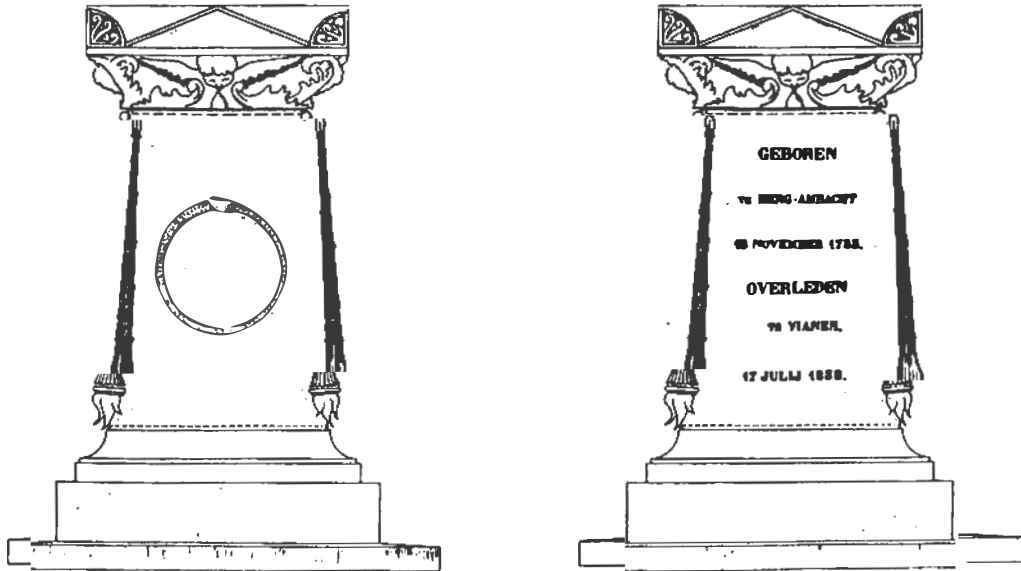
Reconstructie grafmonument Jan Blanken. tekening
Rijkswaterstaat.

'doos', bijeengehouden door beugels, uiteen. De gegoten platen breken met name daar waar deze doorboord zijn ten behoeve van de moeren en bouten van de verbindingsbeugels.

In Vianen waren alleen het voetstuk en de bekapping behouden gebleven. De vier zijplaten, de vier fakkels op de hoeken, waren verdwenen. Een tekening van Gerrit Lamberts uit 1841 geeft de oorspronkelijke situatie weer. Een foto van rond de eeuwwisseling laat zien dat de toortsen die met de kwetsbare pennetjesconstructie waren vastgezet, inmiddels zijn verdwenen. In 1970 is het monument ingestort en zijn de vier zijplaten, na gefotografeerd te zijn, naar de schroot afgevoerd.

Een grote overzichtstentoonstelling van Jan Blanken die in 1987 in het Rijksmuseum werd gehouden, vormde voor een aantal direct betrokkenen de aanleiding pogingen in het werk te stellen om de restanten van het monument te restaureren. Daartoe werd een stichting opgericht die zich behalve de fondswerving ook de feitelijke restauratie ten doel stelde. Allereerst diende een reconstructie gemaakt te worden van het oorspronkelijke monument aan de hand waarvan de gieter de ontbrekende onderdelen zou kunnen nagieten. Uit de tekening van Lamberts uit 1841 viel af te leiden om welk type monument het ging. De bewaard gebleven foto's uit de jaren zeventig verschaften informatie over de aangebrachte teksten en toegepaste belettering en ornamentering van het oorspronkelijke monument. Op twee tegenover elkaar staande zijplaten was een in latijnse kapitalen uitgevoerde belettering aangebracht. Op de beide andere platen waren een staartbijtende slang en een lauwerkrans aangebracht. Op de vier hoeken bevonden zich naar beneden gerichte toortsen.

Uit vergelijkend onderzoek bleek dat voor het nagieten van de ontbrekende onderdelen teruggevallen kon worden op een grafmonument van de gebroeders Knypinga en Janson op de Zuiderbegraafplaats te Groningen. Dit monument werd in 1838 opgericht en is op dezelfde wijze gedetailleerd als het exemplaar van Blanken. Gieterij Borcherts in Sappemeer heeft het karwei van de restauratie op zich genomen. De modelmaker stond voor de taak eerst nieuwe

Reconstructie grafmonument Jan Blanken. tekening
Rijkswaterstaat.

mallen te maken waarmee de zandvormen worden gemaakt. Daartoe werden op de Zuiderbegraafplaats in Groningen afdrucken gemaakt van de toortsen, lauwerkrans en staartbijtende slang. Met deze gegevens is de modelmaker verder aan de slag gegaan. Van het oude monument bleek de hoed van de bekapping niet meer bruikbaar. Handhaving zou onherroepelijk ernstige problemen hebben opgeleverd met de waterhuishouding. Een apart probleem vormden de latijnse letters: voor het juiste lettertype moest men helemaal naar Brussel.

Het is uiteindelijk toch allemaal gelukt, tenminste in technische zin: eind november van het vorige jaar werd het monument gemonteerd en in afwachting van de officiële onthulling in het voorjaar voorlopig opgeslagen. Van het totale bedrag van f 45.000,-- dat voor een verantwoorde restauratie noodzakelijk was, is een groot gedeelte gedekt door subsidies. Op dit moment rest nog een tekort van f 7000,--. Het spreekt vanzelf dat giften van harte welkom blijven.

Stichting Herstel Grafmonument Jan Blanken.
Bankrekeningnr 48 64 46 304 AMRO-bank Vianen,
(postgironummer van de bank: 2900)

Meindert Stokroos

DE DOOD IN UNIFORM

Er was eens een dorp waar het gemeentebestuur sprak: 'Alle mensen zijn gelijk, dus moeten ook al de huizen gelijk zijn. Wij zijn nette mensen dus moeten de huizen precies op rijtjes staan, even groot, gebouwd van dezelfde steensoort en geheel identiek. De tuintjes moeten dan dus ook allemaal gelijk zijn, anders zou het er misschien rommelig uitzien. Wij schrijven dus voor dat men alleen maar plantjes mag planten die WIJ geschikt achten.' Een ambtenaar zei schuchter: 'Maar de mensen hebben wél verschillende namen'. Om daar iets aan te doen gelastte het bestuur dat alle naamplaatjes er hetzelfde moesten uitzien en in hetzelfde lettertype geschreven.

Een 'uniformdorp' was tot stand gekomen. Bezoekers keken verbaasd naar de gruwelijke saaiheid. 'Wat een afschuwelijke eenheidsworst' zei iemand. 'Wat een schandelijke ondemocratische onderdrukking van de wensen en de gevoelens van de bewoners', zei een ander. 'En wat een LEUGEN is dit' riep een derde. De mensen zijn immers helemaal niet gelijk! Je hoeft maar naar ze te kijken en met ze om te gaan om dat te weten! Al gauw kwam er niemand meer naar het dorp. Het lag er doods, verlaten en eenzaam bij en niemand wilde er wonen.

Was dat gemeentebestuur STAPELGEK? Ja, maar niet gekker dan het bestuur van veel begraafplaatsen, die dezelfde gedachten en regels hebben opgesteld voor de woningen van doden: de graftekens. Iedereen die ermee te maken heeft weet het! Uitgebreide, bedilzieke, onnodige strenge regelgeving die alle initiatief doodt, onnodig strenge regelgeving die alle initiatief doodt, de rouwprocessen van nabestaanden verstoort en het aanzicht van onze begraafplaatsen kapotmaakt. Dodenakkers in plaats van fraaie, boeiende en ontroerende plaatsen van rust en meditatie, afwisseling en schoonheid. Is dit overdreven??

Ik citeer een van de vele brieven die TEREBINTH kreeg. Mevrouw M. te Wageningen plantte heistruikjes op het graf van haar dochter, die, 22 jaar oud, aan een kwaadaardige ziekte was overleden. De beheerder tikte op haar schouder en zei: 'Mevrouw, dat MAG helemaal niet! Hier heerst orde en regelmaat. Wilt U die plantjes er direct weer uithalen!' Haar man schreef naar het gemeentebestuur, een keurige en zakelijke brief over de botte regelgeving. Ze wachtten op antwoord. Dat kwam VIER jaar later en was niet meer dan een ambtelijk kletsverhaal over de noodzaak tot regelgeving, en dat er een lijstje bestond van toegestane plantjes. En nu, nog eens ACHT jaar later, schrijft mevrouw M. dit alles aan Terebinth omdat ze toevallig hoorde dat die stichting zich op dit gebied inzet voor verruiming, vernieuwing, vermenselijking van de regelgeving. Zo diep raakt een mens dus gekwetst door domme reglementen!

Gelukkig is het tij aan het keren. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten bereidt een modelverordening voor, die goede invloed kan hebben op de reglementering voor de algemene begraafplaatsen in vele gemeenten. Vanzelfsprekend zijn er wat regels nodig. Men kan bijvoorbeeld geen eik planten op een graf van één bij twee meter, zonder grote consequenties voor de hele omgeving, of storende spreuken of afbeeldingen plaatsen die andere bezoekers zouden kwetsen. Maar de richtlijn luidt dan: 'Alles mag, tenzij ...', in plaats van 'Niets mag, en het bestuur moet eerst elke kleine afwijking van een strikte norm apart goed-

keuren' (en daar is het vaak uiterst onwelwillend en pietluttig mee!).

Er zijn meer goede signalen. In Den Haag is onlangs de nota 'De laatste eer' verschenen, gericht op een nieuw gemeentelijk beleid. Hellevoetsluis heeft het reglement verruimd. De stichting Beheer Begraafplaatsen Nijmegen heeft onder druk van Terebinth de klemmende uniformeringseisen voor graftekens herzien. Op tal van andere plaatsen schenkt men er thans aandacht aan. Terebinth volgt dit proces aandachtig, klaar om bij te springen waar dat nodig is.

Begraafplaatsen worden weer parken waar het goed wandelen is tussen een veelheid van uitingen van dankbaarheid en liefde, tussen 'kunst en kitsch' met ontroerende kleine graftekens en soms protserige monumenten. Zo LEVEN de mensen immers ook!!! Waarom zouden ze dan in hun dood van hun identiteit beroofd moeten worden??

J.C.M. Hattinga Verschure

DE TEREBINTH -- OVERZICHT VAN ACTIVITEITEN

De Stichting 'De Terebinth' is op verscheidene fronten tegelijk bezig. Om de activiteiten goed te kunnen coördineren heeft ze hiervoor verschillende werkgroepen opgericht, die ieder met een grote mate van zelfstandigheid werken. De werkgroepen zijn thematisch en soms ook regionaal ingedeeld. Vanzelfsprekend wordt er wel teruggekoppeld naar het bestuur, en belangrijke beslissingen (bv. op financieel vlak) worden ook door het Bestuur genomen, maar verder heeft iedere werkgroep haar eigen verantwoordelijkheid.

De werkgroepen draaien nog niet alle op volle sterkte. Belangrijkste reden hiervoor is een gebrek aan menskracht, zowel om een werkgroep te kunnen 'trekken' als om de inzet van de deelnemers goed te kunnen begeleiden. Dit was aanleiding voor het Dagelijks Bestuur zich te bezinnen op de huidige situatie en om na te gaan wat een gewenste situatie in de komende jaren zou kunnen zijn. Ze heeft hiervoor als eerste stap een zg. conceptwerkplan opgesteld. Hierin staat aangegeven op welke activiteiten de Stichting zich de komende tijd zou willen richten en welke knelpunten er nu liggen (zie kader p.12).

Het Dagelijks Bestuur heeft dit conceptwerkplan eind vorig jaar aan het Algemeen Bestuur voorgelegd met het verzoek aan te geven welke activiteiten het belangrijkste gevonden worden en of er activiteiten ontbreken of overbodig zijn. Het Algemeen Bestuur vond niets overbodig en miste ook niets. De prioriteiten werden verschillend gelegd, hoewel in algemene lijnen de volgende punten eenstemmig aandacht kregen:

- actieve werving van leden
- advisering
- inventarisaties van Nederlandse begraafplaatsen
- opstellen van richtlijnen voor beheer van begraafplaatsen met waardevolle graven

- bevorderen van verruiming/vernieuwing van reglementen
- bevorderen van nieuwe vormgeving

WERKPLAN

- A. personele en financiële aspecten.
1. Versterking van het werkbestuur.
 - Intern: toevoegen 1 of meer actieve leden aan het DB
actievere bijdrage van de AB-leden
 - Extern: via de (werkgroep) publiciteit
via (nieuwe) ledenbestand
- B. activiteitenprogramma
1. werkgroep ledenbestand (optimaliseren kennis en inzet van ledenbestand)
 2. het behoud van individuele begraafplaatsen (geven van richtlijnen wanneer wel/niet en juridische mogelijkheden)
 3. opzetten/uitvoeren van de inventarisatie van nederlandse begraafplaatsen
 4. opstellen van richtlijnen voor beheer van begraafplaatsen met waardevolle graven
 5. bevorderen van verruiming en vernieuwing van reglementen etc. van begraafplaatsen
 6. bevorderen van nieuwe vormgeving van begraafplaatsen en graftekens
 7. asurn en colombarium (beter omgaan hiermee)
 8. behoud of herstellen van belangrijke grafmonumenten
 9. "her- cq. andersoortig" gebruik van gesloten begraafplaatsen
 10. advisering
 11. toekomst van de lijkbezorging in relatie tot beheer van begraafplaatsen en crematoria
- C. ondersteunende activiteiten
1. excursies, lezingen etc. organiseren
 2. uitbrengen van blad "de Terebinth"

Knelpunten

In de praktijk kunnen we nu eigenlijk alleen C redelijk uitvoeren, en worden er op (zeer) kleine schaal activiteiten op B2, B3, B5 en B8 ontwikkeld. Cruciaal hierin is het gebrek aan menskracht. Het huidige DB bestuur is niet in staat (wegens banen etc.) een grotere inzet te leveren. Voordat dit werkplan uitgevoerd kan worden zal dan ook de hoogste prioriteit gegeven moeten worden aan het werven van actieve mensen, die voldoende tijd en liefst kennis hebben om een bijdrage te kunnen leveren. Als dat niet verwezenlijkt kan worden, zal de Terebinth geenszins waar kunnen maken waarvoor ze opgericht is. Nieuwe activiteiten kunnen pas opgestart worden als duidelijk is dat er voldoende menskracht voor beschikbaar is.

Wil de Stichting 'De Terebinth' deze activiteiten goed kunnen uitvoeren, dan zullen aanzienlijk meer mensen zich moeten aanmelden voor de werkgroepen. De volgende werkgroepen zijn nu actief:

werkgroep advisering

contactpersoon: G.J. Korte, Tuindreef 32, 2724 PT Zoetermeer. Alle vragen die de Stichting krijgt komen in eerste instantie bij deze werkgroep terecht. Afhankelijk van het soort vraag worden deskundigen benaderd om een antwoord te geven of nader onderzoek te doen, te gaan kijken, etc. De gestelde vragen liggen op zeer uiteenlopend terrein, variërend van het aanvragen van een kapvergunning (of juist het verhinderen van het kappen) tot vragen over eigendomsrecht van een graf, hoe om te gaan met een ruiming van een kerkhof, of welke planten het beste aangeplant kunnen worden

in een beschaduwde plaats en hoe een gietijzeren hek het beste geconserveerd kan worden.

Dit betekent dat deze werkgroep veel mensen met ieder een eigen kennis en ervaring kan gebruiken (vooral juristen en mensen met kennis van ruimtelijke ordening zijn erg nodig).

werkgroep inventarisatie

contactpersoon: M.L. Stokroos, Valeriusstraat 45 II, 1071 MD Amsterdam.

Deze werkgroep houdt zich enerzijds bezig met het opstellen van een handboek waarin aangegeven staat hoe een begraafplaats te inventariseren en waar op te letten. Dit handboek zal waarschijnlijk in de loop van 1989 verschijnen. Daarnaast worden begraafplaatsen geïnventariseerd, al dan niet op verzoek (bv. omdat de begraafplaats geruimd gaat worden), of eenvoudig omdat hij van belang geacht wordt. Deze werkgroep leent zich uitstekend om overall in het land regionale afdelingen te hebben, waarbij het bestuur voor een regionale coördinator zal zorgen.

werkgroep nieuwe vormgeving

contactpersoon: Huub Kortekaas, Verlengde Molenstraat 4, 6645 KD Winssen.

Belangrijkste project tot nu toe is de a.s. Floriade, waar 'De Terebinth' zich beijvert een vernieuwende inbreng te leveren t.a.v. het begraven en de vormgeving daarbij. Gezien de vele kritiek op de eenvormigheid van de hedendaagse begraafplaatsen ligt hier een dankbaar werkterrein.

werkgroep rituelen

contactpersoon: prof. Dr. J.C.M. Hattinga Verschure, Graadt van Roggenstraat 155, 6522 AX Nijmegen.

Deze werkgroep moet nog grotendeels gestalte krijgen, al hebben zich gelukkig onlangs enkele leden aangemeld. Doel is de betekenis van rituelen in deze tijd, bv. bij de rouwverwerking, aan te geven en er ruimte voor te scheppen. Raakvlakken liggen hier duidelijk met het omgaan met de dood, de manier waarop men heden ten dage begraven of gecremeerd wordt en de rouwverwerking.

werkgroep publiciteit

contactpersoon: M.L. Stokroos.

Belangrijkste taken tot nu toe zijn de uitgave van het mededelingenblad 'De Terebinth' en het verzorgen van excursies, lezingen, etc.

Deze werkgroep heeft mensen nodig die op het gebied van public relations actief kunnen zijn, d.w.z. persberichten opstellen, aanverwante organisaties aanschrijven, reageren op pers-, tv- of radiopublicaties etc. Journalistieke ervaring of belangstelling zou erg handig zijn.

werkgroep reglementen

contactpersoon: prof. Dr. J.C.M. Hattinga Verschure.

Er bestaat in Nederland een woud van reglementen op het gebied van begraven (iedere niet-gemeentelijke begraafplaats heeft zo ongeveer een eigen reglement), waarvan een groot deel zeer beperkend is voor de individuele wensen van overledenen of nabestaanden. Belangrijke doelstelling van deze werkgroep is besturen van begraafplaatsen attent te maken op de wensen van de 'klanten' en

de rigiditeit die er soms heerst te doorbreken.

Zoals reeds gemeld zijn er veel mensen nodig om de ideeën van de Stichting uit te kunnen voeren. Het Bestuur doet dan ook een dringend beroep op u, als u belangstelling en tijd heeft zich bij een van de werkgroepen aan te melden, via de genoemde contactpersoon. Ook als u zelf geen tijd heeft, maar anderen kent die zich eventueel wel zouden willen inzetten, verzoeken we u dit aan ons mee te delen (dit kan ook eventueel via het secretariaat).

Bij voorbaat onze dank!

BEDREIGING OUDE BEGRAAFPLAATS KRIMPEN AAN DE IJssel

In de gemeente Krimpen aan de IJssel bevindt zich een uit ca. 1830 daterende, buitendijks gelegen, algemene begraafplaats, met daarop een 25-tal grafstenen en een mausoleum uit het laatste kwart van de vorige eeuw.

Voorjaar 1988 stelde het College van B & W aan de gemeenteraad voor deze 'oude begraafplaats' te slopen en te ruimen, om daarna de grond te verkopen aan een naastgelegen liftenfabriek -- dit in afwijking van het ambtelijk voorstel --, het gietijzeren hek en de bovengrondse objecten te restaureren en de rest van het terrein tot parkeerplaats voor de fabriek te bestemmen.

Door verzet uit de raad, mede op basis van een brief van ondergetekende met kritische vragen over het voorstel van B & W, besloot het college het voorstel in te trekken. Aanvankelijk leken alle plannen van de baan, totdat eind november 1988 er een geheel nieuw voorstel ter tafel kwam: overbrenging van het hek en objecten naar de nieuwe begraafplaats verderop aan de IJsseldijk (binnendijks), en ruiming van het terrein ten behoeve van de nieuwbouw van de liftenfabriek. Opnieuw reageerde ondergetekende met een brief, waarin uitvoerige informatie over de cultuurhistorische waarde van het terrein.

Uiteindelijk besloot de raad in december het nieuwe voorstel van B & W te steunen. 17 Raadsleden stemden voor, 1 onthield zich (een werknemer van de liftenfabriek) terwijl 3 raadsleden de cultuurhistorische waarde hoger schatten dan de economische, en tegen stemden. Zelfs afbeeldingen van de oude begraafplaats in een kortgeleden verschenen overzicht van monumenten in de Krimpenwaard konden de raad niet overtuigen.

Omdat Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland in de gemeente vergunning hebben verleend ingevolge art. 25, 2e lid van de Wet op de Lijkbezorging, om tot ruiming van het terrein over te gaan, tekent ondergetekende hiertegen beroep aan bij de Raad van State.

J.M. de Jong,
Groenendaal 24,
2922 CJ Krimpen aan den IJssel.
tel 01807-19235

HET REGELEN VAN EEN UITVAART

(vervolg)

In jaargang 2, nummer 1, april 1988 verscheen het eerste deel van een verhandeling over bovenstaand onderwerp, toegespitst op het aandeel daarin van (gemeentelijke) beheerders van begraafplaatsen en crematoria.

Achtereenvolgens kwamen ter sprake:

- wie volgens de huidige Wet op de lijkbezorging verlof verleent tot begraven of cremeren en wanneer dit dient te gebeuren
- het ontbindingsproces na begraven en welke invloeden de natuurlijke gang van zaken goed laten verlopen, dan wel kunnen verstoren
- het verbranden (de 'crematie') en ondeugdelijke argumenten 'pro'
- de wezenlijke verschillen tussen begraven en cremeren die beslissend zijn, dan wel zouden moeten of kunnen zijn bij het maken van een keuze tussen beide wijzen van dodenbezorging
- aspecten aan het geven van een bericht van overlijden verbonden
- thuis of elders opbaren
- het uitdragen van de overledene en het eigenlijke uitvaartritueel.

Het eerste deel eindigde met de opmerking dat de christelijke kerken in ons land de boot hebben gemist: de gang van zaken in een crematorium is vrijwel geheel ontwikkeld ('gestempeld') door de 'crematisten'.

Hierop aansluitend zijn vele kanttekeningen te maken niet alleen op grond van persoonlijke ervaringen als voormalig beheerder van het grootste crematorium in ons land, doch ook door tal van gesprekken met personen en groepen van zeer uiteenlopende disciplines en signatuur.

Aspecten verbonden aan het regelen van een uitvaart

Maar al te vaak wordt vergeten, dat uitvaartondernemingen dienstverlenend zijn. Zij zijn gespecialiseerd, zij weten welke maatregelen, afspraken enzovoort moeten worden genomen, hetzij uit hygiënische motieven, hetzij op wettelijke gronden.

De beheerders van begraafplaatsen en crematoria, ongeacht of het particuliere of algemene (gemeentelijke) accommodaties betreft, verlenen eveneens diensten. Dit alles vanzelfsprekend binnen de technische mogelijkheden: zij verschaffen de infrastructuur.

De opzet, de structuur van de uitvaart zelf, behoort er te zijn. Deze behoort te worden bepaald door de nabestaanden, wellicht rekening houdend met een uiterste wilsbeschikking en met gewoonten, tradities, religieuze overtuigingen en rituelen. Het is een hoogst opmerkelijk verschijnsel dat de kerken feitelijk geheel en al hebben verzuimd in te spelen op een dramatisch veranderende cultuursituatie, waarbij in een luttel aantal jaren tijds het begraven bij grote groepen van de bevolking in onbruik raakte en vervangen werd door crematie als vorm van lijkbezorging.

Vanaf de stichting in 1913 van het eerste crematorium in Velsen is de gang van zaken bij het verbranden van de doden in ons land geheel en al 'gestempeld' door de crematisten. Men behoeft er de geschiedenis, de propagandafolders en andere publicaties maar op na te slaan om vast te stellen, dat steeds is gesugge-

reerd (en dat dat nóg gebeurt) dat eindelijk de geijkte, de volmaakte vorm van lijkverbranding was uitgevonden met de oven van vuurvaste steen, die tevoren met elektrische stroom, olie of (aard)gas wordt opgestookt tot 700 à 800 graden Celsius. Na invoering in de gloeiendhete oven komt het dode lichaam dus niet in aanraking met vlammen, maar gaat tot 'spontane' zelfontbranding over.

Familie, kennissen of vrienden komen aan dit in hoge mate technische proces, kind van onze vertechniseerde wereld, niet te pas: hun activiteiten, hun handelen, hun zorg wordt bij voorbaat beperkt tot het laten wegbrengen van het stoffelijk overschot naar het crematorium, waar het in een aula achtergelaten of langs mechanische weg in een gat in de vloer verdwijnt, dan wel door een opening in de wand wordt weggereden. Deze hele gang van zaken staat in volledige tegenstelling tot wat bij Oosterse volken (en ten onzent in voorhistorische tijden) gebruikelijk was en is, te weten dat familie, vrienden en kennissen een duidelijke en actieve rol vervullen bij de verbranding en eveneens daarna bij het verzamelen en het bijzetten of verspreiden van de as. Rond de lijkverbranding zijn bepaalde rituelen ontwikkeld en nog steeds in gebruik, die uitdrukking geven aan religieuze overtuigingen. De eeuwen door hebben priesters daarbij een rol gespeeld.

Aulagebruik of niet

Uit jarenlange ervaring sprekend, mag ik wel opmerken het bijvoorbeeld altijd erg vreemd te hebben gevonden als een kerkelijke uitvaartdienst in een rooms-katholieke of in een protestantse kerk werd gevolgd door een min of meer getrouwe 'herhaling' in de aula van het crematorium, soms op tientallen kilometers afstand gelegen van het kerkgebouw. Is het niet voor de hand liggend om een parochie of gemeente slechts éénmaal samen te roepen? Met andere woorden: óf voor de uitvaartdienst in de kerk óf voor deze plechtigheid in de aula? Binnen de technische mogelijkheden dienen de nabestaanden en hun geestelijke leidslieden overeen te komen hoe de uitvaart zal moeten verlopen. Indien wordt gekozen voor een kerkdienst, kan deze worden gevolgd door een gang naar het crematorium waaraan naar vrije keuze, dan wel op uitnodiging, door velen of door enkelen wordt deelgenomen. Het is dan niet nodig of noodzakelijk dat van de aula gebruik wordt gemaakt. Het stoffelijk overschot kan buiten de aula om naar de ovenruimte worden gebracht en desgewenst in bijzijn van de nabestaanden ingevoerd in de oven. Ook bij de keuze voor een dienst in de aula van het crematorium kan deze worden gevolgd door het begeleiden van de kist naar de oven.

Is het eigenlijk wel een wonder, dat men algemeen hoort klagen over het kille, 'cleane' gebeuren in een crematorium? Als men zich realiseert, dat men als nabestaande de rol krijgt te vervullen van toeschouwer: men belandt in een omgeving waar alles door anderen, derden, wordt gedaan óf door onzichtbare handen: deuren gaan 'uit zichzelf' open en dicht, gordijnen worden automatisch weggeschoven, de kist verdwijnt geluidloos, de muzikale 'omlijsting' wordt meestal langs elektronische weg gereproduceerd, zelfs het gesproken woord wordt elektronisch 'versterkt'. Kortom: één en al onpersoonlijkheid en afstandelijkheid.

Zingeving voor alle betrokkenen

Het zou dan ook bijzonder verheugend zijn als algemeen ingang zou vinden de hele reeks van handelingen, waardoor een uitvaart nu eenmaal wordt gekenmerkt, ritueel naar behoren te begeleiden, onverschillig of het een begrafenis of een crematie betreft. Als aan alle betrokkenen een duidelijke eigen zinvolle plaats en taak wordt gegeven, zal na afloop iedereen kunnen terugdenken aan een waardig én menselijk gebeuren. Tevens mag worden verwacht dat het zogeheten rouwproces: het wennen aan de nieuwe situatie, voor de naaste familieleden en vrienden bevredigender zal verlopen.

In onze tijd is ook één ding duidelijk: niets spreekt meer vanzelf. Juist daarom is het niet overbodig aan te dringen op en te formuleren hoe en op welke punten inrichting en herinrichting van begraafplaatsen en crematoria gewenst is. Ook de uitvaartondernemers, waaraan gewoonlijk de regeling van een uitvaart wordt opgedragen en die vaak een doorslaggevende stem in het geheel hebben, zouden in deze aangelegenheden moeten worden betrokken. Is het niet vreemd dat nabestaanden soms alleen dán hun zin krijgen als zij er pertinent op staan, en eisen dat er géén gebruik wordt gemaakt van: een rouwkamer, een rijdende baar, een mechanische graflift, enz. enz.? Alle 'heel gewone' mensen, die stijlvol wensen te handelen, behoren te weten dat zij de kist zelf naar het graf mogen dragen en met touwen in het graf mogen laten zakken, dat zij zelf een graf mogen sluiten, dat zij zelf de as mogen verstrooien in of op een eigen graf, dat zij zelf de bloemen mogen schikken in kerk of crematorium, dat zij de invoer van de kist in de oven mogen verzorgen, enz. enz.

En vanzelfsprekend zouden de kerken, religieuze groeperingen, antroposofen enz., kortom: allen die zich bewegen op zielszorgelijk, pastoraal en liturgisch terrein, hun wensen moeten formuleren en kenbaar maken aan de organen die belast zijn met het beheer en de exploitatie van begraafplaatsen en crematoria.

Het goede voorbeeld

In dit verband moge met lof en ere worden vermeld het bijzonder goede initiatief, dat de Crematoriumvereniging Nederland (CVN) enkele jaren geleden nam. Een zorgvuldig samengestelde werkgroep, waarin een groot aantal disciplines was vertegenwoordigd, kreeg de opdracht te rapporteren over bouw en inrichting van crematoria. Onder leiding van de IONA-stichting, een particuliere instelling die bijdragen levert tot vernieuwingsimpulzen vanuit de antroposofie en zich o.a. bezighoudt met het terrein der kunsten, werd het rapport 'Vormgeving Crematoria' begin 1986 gepubliceerd. (Het is gratis te verkrijgen bij de CVN, Van Stolkweg 29A, 2585 JN 's-Gravenhage). Op indrukwekkende wijze beschrijft de werkgroep welke gevoelens, emoties en verlangens er optreden rond overlijden en uitvaart en welke invloeden een rol kunnen spelen bij het verwerken van een groot persoonlijk verlies. De werkgroep houdt een sterk en gefundeerd pleidooi voor het actief betrekken van de nabestaanden bij alle handelingen, die te maken hebben met de uitvaart tot en met het invoeren van de kist in de verbrandingsoven en het bijzetten of verstrooien van de as.

Als de voortekenen niet bedriegen geeft de CVN in de komende jaren het goede voorbeeld door ruimschoots de gedachten en aanbevelingen van deze werkgroep te verspreiden. En door een en ander te ondersteunen met het (her)inrichten van haar eigen crematoria. Als dan ook nog het personeel van deze crematoria geheel

en al doordrongen is van het belang van een optimale dienstverlening, zou wel eens kunnen blijken dat de nabestaanden 'als vanzelfsprekend' niet langer aan de kant blijven staan, maar vanaf het begin tot het einde handelend gaan optreden bij de uitvaart in een crematorium. (Te hopen is dat zulks ook zal plaatsvinden in alle andere crematoria. Bij verschillende van de nieuwste crematoria is bij de bouw reeds rekening gehouden met mogelijke veranderingen in de wensen van nabestaanden, o.a. bij de vormgeving van de invoerruimte van de ovens.)

Ik denk, dat alleen al daardoor een groot deel van de klachten over het kille en 'cleane' gebeuren in een aula, dat zich dan ook nog maar al te vaak in een luttel aantal minuten (gemiddeld in 5 tot 12 minuten!) voltrekt, zou verdwijnen.

Meer vrijheid

Doch zolang een mensengemeenschap van enige omvang wél over één of meer begraafplaatsen beschikt, maar niet over één crematorium, is het de moeite waard te overwegen om de uitvaartplechtigheid bij voorkeur te houden temidden van die eigen gemeenschap. De eigenlijke lijkbezorging in de meest strikte zin van het woord, dat wil zeggen: het vervoer van de overledene naar het crematorium, zou dan vervolgens kunnen worden begeleid door één of meer der nabestaanden. Invoer in de koude oven, ontsteking van het vuur, verzameling van de as en bestemming van de as, zou in aanwezigheid van, dan wel door deze nabestaanden kunnen worden verzorgd.

Een niet onbelangrijk en niet te verwaarlozen bijkomend voordeel van een dergelijke gang van zaken is vooral gelegen in het feit dat men veel meer vrijheid heeft in het bepalen van het tijdstip van de uitvaartplechtigheid, waarvoor toch bij voorkeur gekozen wordt een tijd liggende tussen 11.00 en 13.00 uur. Thans is men immers maar al te vaak aangewezen op een weinig passend uur in het drukke programma van een crematorium. Als men buiten de aula om de overledene rechtstreeks naar de ovenruimte brengt, kan het 'aulaprogramma' ongestoord verlopen voor de uitvaarten mét aulagebruik.

Slotopmerkingen

Hierboven is reeds opgemerkt dat tot dusverre de gang van zaken bij crematies noeg steeds gestempeld is door de grote crematieverenigingen, te weten de Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie en de Vereniging voor Crematie AVVL, die tezamen de CVN hebben gevormd. Daarover nog een enkele opmerking. De CVN pleit met veel nadruk voor de totstandkoming van regionale crematoria en waarschuwt tegen overcapaciteit. In feite wordt bedoeld dat er leegloop bij het gebruik van de reeds thans aanwezige ovencapaciteit dreigt, met andere woorden: dat de kostbare gebouwen en installaties verliesgevend zullen worden tenzij de huidige tarieven drastisch worden verhoogd (en daarmee het cremeren, althans in financieel opzicht, minder aantrekkelijk!).

Naar mijn mening behoren echter de menselijke, de sociale aspecten absolute voorrang te genieten boven economische motieven bij een zo belangrijk menselijk handelen als de dodenbezorging, wanneer er een beslissing moet worden genomen voor inrichting, stichting, uitbreiding enz. van de hiervoor benodigde accommodaties.

Nu cremeren vrijwel algemeen aanvaard is in ons land als gelijkwaardige vorm van dodenbezorging vergeleken met begraven, ware te overwegen op bestaande begraafplaatsen, die reeds voorzien zijn van een aula, daarop een eenvoudig overgebouw te stichten. Zo'n overgebouw behoeft niet noodzakelijkerwijs aan te sluiten op de aula of daaraan direct te grenzen. Bij uitvaarten vanuit de aula kan men dan kiezen de overledene weg te dragen, hetzij bij een begrafenis naar het vers-gedolven graf, hetzij bij een crematie naar het overgebouw.

Deze verhandeling heeft vóór alles de bedoeling de aandacht erop te vestigen dat dodenbezorging iets is waar wij allen zondere enige uitzondering als sterfelijke wezens mee te maken hebben. De uiteenzettingen over de verschillende aspecten aan dodenbezorging verbonden, zijn mede te beschouwen als evaluatie van de Studieconferentie 'De bezorging van onze doden', die de Werkgroep Begraafplaatsen en Crematoria van de VHB tezamen met de CVBN op 24 oktober 1986 te Amersfoort organiseerde. De bedoeling van die studieconferentie was onder meer een voorzet te geven tot een openbare discussie over een belangwekkend onderwerp, dat echter, helaas, nog met zoveel taboes is omgeven. Een onderwerp, dat bovendien sinds jaar en dag -- in het algemeen gesproken -- buitengewoon eenzijdig wordt belicht.

De op de Studiedag gehouden voordrachten van vier eminente sprekers zijn, met de uitvoerige discussie, opgenomen in een fraai uitgevoerd verslag, dat te verkrijgen is bij de Penningmeester VHB, Indus 48, 3328 ND Dordrecht.

B. Vrijhof
Eerbeek, januari 1989

P.S.

Op p.6 van het vorige nummer werd vermeld dat bij de Dienst in Amsterdam een invulformulier 'Wensen bij overlijden en uitvaart' kon worden aangevraagd. Jammer genoeg is de oplage van dit formulier inmiddels uitgeput.

Op p.10 werd verwezen naar de brochure 'Liturgie in dagen van rouw'. Deze brochure is te verkrijgen door f4,50 over te maken op postrekening 36508 van de Prof. dr. G. van der Leeuwstichting, Postbus 9300, 1006 AJ Amsterdam.

ir. B. Vrijhof is oud-directeur van de Dienst der Algemene Begraafplaatsen en Crematoria van de gemeente Amsterdam. Hij is lid van de Werkgroep Begraafplaatsen en Crematoria van de Nederlandse Vereniging van Hoofden van Gemeentelijke Beplantingen VHB.

DE LAATSTE GANG

Van 10 december 1988 tot 5 februari 1989 was in het Rijksmuseum Twenthe te Enschede de tentoonstelling 'De laatste gang; Dood en rouw in geschiedenis en gebruiken in Oost-Nederland en Westfalen' te zien. Op zich is dat al het vermelden waard, want de museumdirectie had bij herhaling eerdere plannen voor een expositie op dit terrein als 'te luguber' afgewimpeld. Een bewijs te meer voor de noodzaak van dit soort projecten. Dood gaan we allemaal, en de laatste jaren steeds meer in stilte. Liever geen bezoek, geen bloemen, en ook niet teveel aandacht.

Wat dat betreft hebben de initiatiefnemers van deze tentoonstelling niet mogen klagen: niet alleen wisten ze blijkbaar de

museumleiding uiteindelijk van het nut van het project te overtuigen, maar de tentoonstelling zelf toonde -- met behulp van video en een aantal panelen met krantenberichten -- welk een belangstelling er vanuit pers en televisie is geweest.

De geregelde lezer van de groeiende stapel boeken over 'de laatste gang' (in dat opzicht is de dood al lang geen taboe meer in Nederland) kon in Enschede veel bekende items tegenkomen: rouwborden en doodslantaarns, rouwkleeding (hier mooie vitrines met Twentse knipmutsen) en religieuze gewaden. Het pronkstuk van de verzameling, die overzichtelijk en smaakvol was uitgesteld in tien zalen, was zonder twijfel een even oude als imposante begrafenisauto, een T-Ford uit 1922. Wie ruim de tijd nam, en on-

Wat sombre doodsklok bromt, o *Twente*, in al uw Steden?

Wat treurfein voert dier Burgren schaar,

Wier hand de Wapens drijft, wier Moed zo stout durft treden,

Voor Haard en Outer, in 't gevaar?

Wat Star is, ons ten ramp, verdweenen?

Gantsch Neêrland zucht; haar Helden weenen;

De Landman schreit, en de *Tisfel* rouwt.

O *Zwol*, wat meldt dit floers? wat Hoofdzuil zaegte vellen?

Help God! -- kan't zijn? -- ach! -- 'tis CAPELLEN!

Op wien 's Lands Nood zo had vertrouwd!

Illustratie uit *De laatste gang*. Gedicht over het klokkengeluid in Twente naar aanleiding van de dood van Joan Derk van der Capellen tot den Pol, op 6 juni 1784.

dertussen zijn oor te luisteren legde, kon met grote regelmaat mede-bezoekers verzuchtingen horen slaken van het type 'o ja, zo heb ik het vroeger zelf meegemaakt'. Zolang een expositie over dood en begraven deze reactie oproept, blijft hij nodig.

Behalve een catalogus (van buiten mooi uitgevoerd, maar tekstueel weinig bijdragend aan de expositie, en voor de niet-bezoeker nauwelijks informatief) werd de tentoonstelling begeleid door de uitgave van een omvangrijk gebonden boekwerk, dat zich evenals de expositie zelf tot over de landsgrenzen uitstrekt. Vandaar de tweetalige opzet van dit boek, dat niet minder dan 350 pagina's telt: Der letzte Gang -- De laatste gang. De Nederlandse ondertitel: 'Gebruiken rond de Dood; Westmünsterland - Oost-Nederland' dekt de lading volledig: het boek omvat allerlei aspecten van sterven en dood in dit grensgebied, met een aantal goed leesbare bijdragen over kerkhoven en dodenhuisjes in Oost-Nederland, en een boeiend artikel over de taalkundige uitdrukkingen in het Münsterlandse dialect. Vrijwel al het geëxposeerde materiaal -- en zeer veel meer -- is op goed gereproduceerde foto's (ten dele in kleur) na te zien.

Olieverfschilderij van de Todesangstbruderschaft St. Georg, Vreden.

H 150 B 175 cm, zonderlijst. Restaureerd in 1978.

Opschriften: „Fraternitatem diligite, 1 Petrus 2”.

Chronogram: Si hos Divos pie Venereris his Patrocinantibus securus Morieris (Als ge deze heiligen vroom vereert, zult ge ook onder hun bescherming zelig sterven).

Beschrijving: Bedieningstafeltje en een acoliet met lantaarn, daarboven de voorstelling van de Olijfberg, Maria die wijst op Christus aan het kruis. De priester reikt de stervende een kaars aan, links op de wolke zit Josef met een lelie, boven verdrijft een engel met vlammend zwaard de duivel; boven het bed St. Barbara.

Onderschrift bij een van de fraaie kleurenreproducties in De laatste gang (p.261)

Des te treuriger mag het worden genoemd dat het boek ontsierd wordt door de meest vreselijke zetfouten; het heeft er veel van weg dat de Nederlandse tekst is gezet door een Duitse zetter die zijn kennis van het Nederlands heeft verkregen door eens per week in Enschede te tanken. Zo erg als het hier gereproduceerde onderschrift is het gelukkig niet in het hele boek, maar het blijft onvergeeflijk.

JJP

ff

ff

DONATIE 1989

Vele donateurs hebben hun jaarlijkse donatie reeds voldaan. De penningmeester zou het prijs stellen wanneer zij die nog niet betaald hebben de jaarlijkse bijdrage alsnog overmaken naar onze bankrekening. Donatie particulieren minimaal f 25,-- per jaar: organisaties f 100,--. Hogere bedragen zijn uiteraard welkom.

Bank: ABN Amsterdam rek.nr. 54.41.15.422. Postgiro van de bank: 8269. Bedrag overmaken ten name van Stichting 'De Terebinth', onder vermelding van 'donatie 89'.

ff

ff

PORT BETAALD
BATHMEN

W. Vlaanderen

Kranenburgweg 5

8024 AC Zwolle

DE TEREBINTH

NIEUWSBRIEF VAN DE STICHTING TOT HERSTEL VAN ZORG
ROND DOOD EN RUSTPLAATS

secretariaat:
Postbus 1218
9701 BE GRONINGEN